

Boček, Vít

Jan Gebauer, jazykový kontakt a několik starších názorů na německý vliv na češtinu v oblasti hláskosloví

Linguistica Brunensia. 2018, vol. 66, iss. 2, pp. 47-59

ISSN 1803-7410 (print); ISSN 2336-4440 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/LB2018-2-5>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/138787>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Vít Boček

JAN GEBAUER, JAZYKOVÝ KONTAKT A NĚKOLIK STARŠÍCH NÁZORŮ NA NĚMECKÝ VLIV NA ČEŠTINU V OBLASTI HLÁSKOSLOVÍ

JAN GEBAUER, LANGUAGE CONTACT, AND SOME EARLY
VIEWS ON THE GERMAN INFLUENCE ON CZECH ON
THE PHONOLOGICAL LEVEL

ABSTRACT

This paper addresses the issue of the German influence on Czech on the phonological level from the historiographical point of view. The beginnings of the investigation of the alleged contact influence of German on some Czech phonological changes is usually associated with the first volume of Jan Gebauer's historical grammar of the Czech language (1894). I show that the German phonological influence was in fact believed to play a role in the development of Czech both in the earlier studies by Gebauer and in the writings of his predecessors, Martin Hattala and Jan Kollár. Gebauer's general thoughts on the foreign influence on language development are also discussed.

KEYWORDS

language contact; Czech language; German language; historiography of linguistics; Jan Gebauer

1 Úvod

Za počátek diskuse o možných vlivech němčiny na češtinu v oblasti hláskosloví se považují úvahy Jana Gebauera na toto téma, roztroušené na různých místech prvního dílu jeho historické gramatiky češtiny. Tak Rejzek (2003, 254) píše, že „[n]ěmecký vliv na přehlásku *a > ě* připouštěl jako první Gebauer [...]“ a Bednarczuk (2000,

117), že „[z] wplywem niemieckim liczył się jedynie J. Gebauer [...]“. Podobně konstatuje Berger (1998, 21 = 2008, 21), že „[v]ědecká diskuse o možných důvodech zmíněných... vývojových procesů začíná J. Gebauerem“. V souladu s tím badatelé svůj pohled na věc obvykle zahajují delšími citacemi právě pasáží z Gebauera. Tak Lamprecht (1965, 29–30 = 2016, 79) cituje úryvky týkající se přehlásky *a > ě* (GEBAUER 1894a, 121), změny *ó > uo > ů* (GEBAUER 1894a, 246–247) a diftongizace *ú > ou* (GEBAUER 1894a, 263). Celou pasáž o *ó > uo > ů* uvádí také BERGER (1998, 21–22 = 2008, 21–22). Jak známo, reakce na hypotézu o německém vlivu na češtinu byly ve směr negativní či zdrženlivé (srov. průřezově po generacích BEER 1905, TRÁVNÍČEK 1935, TROST 1963, POVEJŠIL 1997; vstřícnější je HAVRÁNEK 1966). V posledních třech desetiletích se nicméně objevují nové pokusy o otevření tohoto tématu. Některé jsou spíše skicovitě (HOCK 1991, 493–494, BORETZKY 1991, 3–4, PONTIUS 1997, srov. k nim diskusně VYKYPĚL 2009), ty propracovanější (BERGER 1999, 2003, BEDNARCZUK 2000) se setkaly s nepochopením (srov. proti Bergerovi ŠLOSAR 2006 = 2010, 101–105, proti Bednarczukovi REJZEK 2003). Berger jakožto hlavní zastávce teorie o německém vlivu v rozpracovávání svého přístupu dále pokračuje (srov. BERGER 2008, 2009, 2014, 2018), dalším stoupencem německého vlivu je NUORLUOTO (2013). V tomto příspěvku však nechci k této věci zaujímat vlastní stanovisko. Místo toho upozorním na jeden historiografický aspekt této problematiky.

BERGER (1998, 23 = BERGER 2008, 22–23) svůj úvodní přehled vývoje názorů na německý vliv na češtinu v hláskosloví zakončuje takto: „Je zajímavé, že se většína jazykovědné literatury o tomto tématu soustřeďuje na to, že německý vliv neexistoval nebo že se nedá dokázat. Zůstává však záhadou, proti komu se tu argumentuje. Většinou se mluví jen o Gebauerovi [...]. Celkem se dá říci, že soustavně formulovaná a vypracovaná teorie o vlivu němčiny na češtinu (resp. o vzájemném ovlivňování obou jazyků) v oblasti hláskosloví vlastně neexistuje. Známe jen různé argumenty proti starším představám o silném vlivu němčiny, aniž bychom věděli, čím to byly představy.“ Myslím, že odpověď na poslední úsek citované pasáže, tedy na implicitní otázku, vůči komu se vlastně odpůrci německého vlivu na češtinu vymezují, lze alespoň zčásti hledat v hlubší minulosti vývoje jazykovědy, respektive vůbec úvah o jazyce, tedy v době před vydáním Gebauerovy mluvnice. Sám Berger ostatně v jiném textu, zaměřeném na otázku možného vnějšího vlivu na ustálení pevného přízvuku v západoslovanských jazycích, uvádí i starší práce indoeuropeistické, v nichž lze nalézt zmínky o možném působení němčiny na tento jev, zejména Schmidtovu práci zakládající vlnovou teorii (SCHMIDT 1872, 27, viz BERGER 1995 = 2008, 10). Můj příspěvek bude mít charakter pouhé sondy, jež se bude zabývat jen několika vybranými pracemi Gebauerových předchůdců a zamýšlet se nad tím, zda spolu vývojově souvisejí. Ještě předtím však bude užitečné učinit delší exkurs a Gebauerovy myšlenky o možném německém vlivu na hláskový vývoj češtiny zařadit do širšího kontextu autorových názorů na příčiny hláskových změn, respektive jazykových změn obecně, jak se vyjevují nejen v jeho historické gramatice, ale i v celé

řadě jiných prací. Smyslem této části bude ukázat, že ačkoliv Gebauerovy myšlenky o německém vlivu na češtinu působí spíše jen jako nesoustavné poznámky, mají ve skutečnosti pevnou oporu v autorově teoretickém aparátu.

2 Jan Gebauer, příčiny jazykových změn a jazykový kontakt

V úvodních partiích své historické mluvnice rozlišuje Gebauer pouze dva druhy příčin hláskových změn: příčiny fyziologické a příčiny psychologické. Fyziologickými příčinami rozumí činnost mluvidel, psychologickými pak analogii. Autor ještě zdůrazňuje, že se jedná o rozlišení teoretické, konkrétní změna však může být dílem původu fyziologického, dílem původu psychologického; počítá se tedy s možností spolupůsobení více příčin na provedení změny. O možném vlivu cizího jazyka se zde však nemluví vůbec (GEBAUER 1894a, 1–3). Asi v souladu s tím pak Gebauer uvnitř své gramatiky formuluje myšlenky o možném vlivu němčiny na konkrétní hláskové změny v češtině velmi opatrně.

Ve starších i pozdějších Gebauerových textech se však věci mají zčásti jinak. Pro přesnější představu o Gebauerových názorech je představím prospektivně. Výrazným způsobem se myšlenky o příčinách jazykových změn projevují v Gebauerových textech ze 70. let. Poprvé tuto otázku tematizuje GEBAUER (1871, 446–447), když vypočítává pět možných příčin („pramenů“) jazykových změn: jsou to příčiny fyziologické, dialekty, („falešná“) analogie, potřeba tvořit nové formy a „vliv jazyků cizích, s nimiž písaři v dotknutí přicházejí a podle kterých pak i svůj jazyk rozličně mění“ (kurziva v originále). Už v tomto raném textu tedy patří mezi příčiny jazykové změny vliv cizích jazyků, i když je zatím tato možnost omezena na cestu knižní. V následujícím roce pak Gebauer věnoval speciální a velký text příčinám, které pak považoval za hlavní příčiny jazykových změn po celý život, totiž příčinám fyziologickým, tedy činnosti mluvidel (GEBAUER 1872). Jedná se v podstatě o otázku působení jedné hlásky na druhou v proudu řeči. I zde však autor opět uvádí: „Jsou ovšem také takové proměny jazyka, jichž mechanikou mluvidel naprosto vykládati nelze; [...] Jsou totiž kromě mluvidel ještě jiní činitelé zevnější, kteří rozmanité proměny formální stránky jazyka způsobují; zejména analogie, vliv dialektů a jazyků cizích, příležitost a potřeba tvořiti nové formy, a snad ještě jiné příčiny“ (GEBAUER 1872, 276). Také zde se tedy zmiňuje i vliv cizího jazyka, tentokrát bez přesnějšího určení. O dva roky později vychází další teoreticky zaměřený text (GEBAUER 1874), v němž nacházíme trochu jiné třídění příčin jazykových změn. Autor rozlišuje tři základní druhy: příčiny fyziologické, působení falešné analogie a potřebu nového pojmenování. Rozlišuje přitom dva druhy falešné analogie: analogii „způsobenou tvary domácího jazyka“ a analogii, „ku které jazyk cizí svádí“ (GEBAUER 1874, 48). Druhý typ analogie pak rozebírá obecně i na příkladech a mimo pasáží z historické mluvnice

je to možná nejdelší úsek v Gebauerově díle, v němž se tematizuje vliv jednoho jazyka na druhý (GEBAUER 1874, 51–53). Autor především konstatuje, že cizímu vlivu se neubrání žádný jazyk. K vlivu stačí „styky přátelského sousedství“, výraznější pak bývá, když se k nim přidá „síla“, jež může být atributem jednak „nadvlády politické“, jednak „nadvlády kulturní“. V tomto posledním případě bývá vliv cizího jazyka největší. Gebauer pak uvádí příklady na cizí vliv na jednotlivých jazykových rovinách. Přitom vlastně představuje určitou škálu od jazykových prvků nejméně ovlivnitelných cizím jazykem až po elementy cizímu vlivu nejméně rezistentní. Nejslabší možnost ovlivnění spatřuje Gebauer v hláskosloví a potom v tvarosloví. Více otevřený přejímání je pak podle něj slovník a nejvíce skladba a frazeologie. U Gebauera se přitom jedná o závěry učiněné nikoli teoreticky, ale na základě vlastních empirických pozorování konkrétních jazyků. Na rozdíl od jiných textů tentokrát Gebauer nediskutuje jen příklady z češtiny či širěji slovanských jazyků, ale například dácký vliv na vznik postpozitivního členu a na ústup infinitivu v jazycích Balkánu, nacházíme zde tedy mimochodem i doklad Gebauerovy recepce prvních myšlenek o existenci balkánského jazykového svazu. O další dva roky později pak vychází *Uvedení do mluvnice české*, což je v podstatě jakýsi Gebauerův krátký úvod do obecné jazykovědy, v němž jsou předkládané obecné principy ilustrovány českým materiálem. Obsáhle se zde diskutuje pět druhů příčin jazykových změn: příčiny subjektivní (zvláště fyziologické), chybná obdoba domácí, vliv jazyků cizích (chybná obdoba cizí), žádoucí zřetelnost a změna života duchovního (GEBAUER 1876, 23–37). V případě pasáže o cizích vlivech na jazyk se zde objevuje jako novum poučka, že jazyk buď „cizí živly do sebe přijímá“, nebo „cizí formy napodobuje“ (GEBAUER 1876, 34).

V Gebauerových pracích z 80. let příčiny jazykových změn, pokud je mi známo, rozebírány nejsou; autor se spíše než na teoretické vymezování soustředí na důkladnou práci materiálovou, včetně zapojení do rukopisného boje. Znovu se otázka příčin jazykových změn objevuje až v prvním dílu Gebauerovy historické mluvnice, v jehož předmluvě, jak už bylo řečeno, mezi stanovenými příčinami vliv cizího jazyka chybí. Tento rozdíl však zřejmě nelze vykládat jako výsledek vývoje autorova jazykovědného myšlení, protože vliv cizího jazyka jako příčina jazykových změn se ve stejnou dobu objevuje ještě v další autorově práci, totiž v jeho *Mluvnici české pro školy střední a ústavy učitelské*, konkrétně v závěrečných, obecněji laděných kapitolách (*Výklady všeobecné pro hlubší poznání jazyka a mluvnice*) druhého dílu věnovaného jinak skladbě. V prvním (GEBAUER 1890, 197–212) i druhém vydání (GEBAUER 1894b, 203–218) této mluvnice rozebírá autor příčiny jazykových změn zřejmě nejpodrobněji ze všech svých textů, přičemž tentokrát představuje následující sadu: mechanika mluvidel, chybná analogie, osamocení výrazů (isolace), vliv jazyků cizích, žádoucí zřetelnost, změna života duševního. V pasáži o vlivu cizího jazyka opět zmiňuje jako základní působení toho jazyka, který má nad druhým nadvládu politickou nebo kulturní; znovu zde čteme i o dvojím možném působení

cizího jazyka: jazyk buď „přijímá cizí látku“, nebo „napodobuje cizí způsob (formu)“ (GEBAUER 1890, 208 = 1894b, 214–215). Kapitola o příčinách jazykových změn pak zůstává součástí dalších vydání Gebauerovy mluvnice, opakovaně upravovaných a znovu vydávaných v průběhu 1. poloviny 20. století (pro přehled viz SYLLABA 1986, 134–147). Objevuje se i v posledním vydání Trávníčkové z roku 1939 (GEBAUER 1939, 427–438).

Přehled ukázal, že Gebauerova síť příčin jazykových změn se v průběhu let měnila jen málo. Proměňovala se spíše její vnitřní skladba (uváděné pořadí, případně sdružování příčin, jinde uváděných jako samostatné, pod jednu zastřešující) než celkový obsah. Gebauer také opakovaně naznačoval, že příčiny, o kterých hovoří, nejsou konečnou množinou a nejsou zjištěny deduktivně, ale induktivně, dosavadním zkoumáním českého jazyka, respektive jazyků slovanských. Není tak v jeho pojetí vyloučeno, že se zjistí ještě příčiny jiné; jejich aktuální množina je otevřená (srov. GEBAUER 1871, 446–447; 1874, 45: „Příčiny tyto jsou rozmanité a [...] jenom empirie nám o nich vědomost dává“). V každém případě platí, že vliv cizích jazyků považoval Gebauer za jednu z příčin jazykových změn trvale, byť jej jednou vyděloval jako samostatnou možnost a jindy subsumoval pod jiné příčiny. Otázkou tedy stále zůstává, proč právě ve svém vrcholném díle, historické gramatice, vliv cizích jazyků jako obecnou možnost neuvedl. Lze pouze spekulovat, zda to snad nemohlo být v kontextu probíhajícího boje o rukopisy: autor možná nechtěl úvahami o vlivu cizích jazyků, které by asi působily kontroverzně, odbornou veřejnost příliš dráždit, a raději tyto úvahy více skryl, umístěním dovnitř textu místo do předmluvy. Připomeňme ještě, že vydání prvního dílu historické mluvnice nebylo samozřejmostí: nakladatelství jeho nabídku odmítala a s vydáním souhlasil až Bedřich Tempeský, ovšem pod podmínkou, že Gebauer nejprve napíše příruční školskou mluvnici a zajistí subvenci alespoň 3000 zlatých (SYLLABA 1986, 78–79, 148). Jinou možností, jak interpretovat absenci dalších příčin jazykových změn kromě fyziologických a psychologických, je poukaz na to, že historická mluvnice představuje dílo „oficiálnější“, úzkostlivěji sledující mladogramatickou doktrínu (zatímco školní mluvnice je prací „privátnější“, otevřeněji vyjevující autorův vlastní pohled na jazyk).

3 Německý vliv na češtinu v hláskosloví: starší tradice

Kromě v úvodu zmíněných pasáží z historické mluvnice věnovaných případnému německému vlivu na češtinu se v Gebauerově díle nacházejí (těsně za sebou) ještě další dvě místa, v nichž se objevuje téma německého vlivu. První místo se týká vývoje *l*, *ł* a *l'* ve staré češtině. Gebauer (1874, 52) píše: „V češtině snad jednostejně střední *l* za dřívější hrubé *ł* a měkké *l'* vlivem latiny a němčiny se ujalo“. Vedle němčiny se zde bez dalšího rozvedení zvažuje také vliv latinský. Zajímavé je, že o dvacet let později už Gebauer tuto myšlenku o cizím vlivu v pojednání o vývoji této

hlásky neuvádí (srov. GEBAUER 1894a, 353–368). Druhé místo se týká změny *ú > ou*. Zatímco v historické mluvnici GEBAUER (1894a, 263) prezentuje německý vliv na tuto změnu jako svůj názor, o dvacet let dříve odkazuje na Hattala: „Hattala (v srovn. ml. §. 96.) pokládá také súd-saud za pravděpodobný účinek německého hús-haus“ (GEBAUER 1874, 52). To nás přivádí k hlavní myšlence, kterou chci v tomto textu tematizovat: Gebauer nebyl v úvahách o německém vlivu na češtinu v hláskosloví novátorem, naopak navazoval na starší, byť spoře doloženou tradici. Spojovacím článkem je jeho učitel Martin Hattala, v jehož srovnávací mluvnici češtiny a slovenštiny skutečně čteme: „Pravdě podobně působením němčiny, kde staré *ú* též v *au* přešlo (Haus, Raum m. hús, rúm), počíná čeština na konci XIV. věku i prvotní *ú* rozpouštěti v *au*“ (HATTALA 1857, 118). Na jiném místě své mluvnice přisuzuje Hattala německému vlivu jiný, tentokrát fonotaktický rys češtiny, totiž zachování souhláskových skupin, v nichž je druhým členem *l* či *r*, a to jednak v základech slov (*habr*), jednak v *l*-ových přičestích souhláskových kmenů: „Přípona činného přičestí min. času spojuje se bezprostředně s kořenem anebo pněm infinitivným: nes-l, minu-l, vidě-l atd. K nauce v §. 143 o skupeninách souhlásek, které tím u sloves prvých dvou tříd zavřeného kořene vznikají, přidej, že se ve spisovné češtině neméně než *br*, *pr* a podobné ustálily působením němčiny, v jejíž vyslovování je na konci slov tolik skupenin s *l* a *r* vůbec, kolik němých *e* v písmě před *l* a *r*, na př. Nessel, edl, Habr, biedr atd. m. spisovných: Nessel, edel, Haber, bieder. Starší, prvotného ústrojí svého povědomější a dbalejší čeština s nynější obecnou odsouvávala *l* [...]“ (HATTALA 1857, 266). Hattalova mluvnice je obecně vzato založena na soustavném (s Vilémem Mathesiem bychom řekli „charakterologickém“) porovnávání s němčinou a latinou; ačkoli se tímto způsobem neodkazuje na kontaktové působení jednoho jazyka na druhý, může ukázání na konkrétní shodu dvou jazyků v některém rysu k myšlence o případném kontaktové vlivu sekundárně vést. Hattala kromě uvedených jevů připisuje němčině vliv i na provedení českých přehlásek, a to ve svém brusu z roku 1877: „U přehlasování samohlásek však liší se „přirozený orgán“ český od slovanského vůbec znamenitě a sice vesměs tak, že mu onen po měkkých souhláskách a před nimi nejspíše dle němčiny přivykl než tento“ (HATTALA 1877: 258).

Myšlenky o německém vlivu na češtinu v oblasti hláskosloví se vyskytují už v textech z doby národního obrození, obzvláště v generaci Jungmannově. Vlastně bezděčně, protože v jiném kontextu a za jiným účelem, na ně upozornil MACURA (2015, 38). V tomto období se počítalo s německým vlivem na české přehlásky. Téma se ovšem neobjevovalo v čistě lingvistických popisech, ale spíše v textech zabývajících se úrovní a žádoucí podobou češtiny: spadalo pod širší debatu jednak o libozvučnosti či estetičnosti češtiny ve srovnání s jinými slovanskými i neslovanskými jazyky (viz k tomu podrobněji MACURA 2015, 36–56; české přehlásky tu byly „typologicky“ přirovnávány k přehláskám starořeckým, a díky tomu mohla být čeština stavěna naroveň staré řečtině, konkrétně zejména attičtině, viz MACURA 2015, 151–156), jednak o potřebě vzájemného sblížení či naopak oddalování češtiny a slovenštiny.

Myšlenky o německém vlivu na české přehlásky se objevují zejména v textech Jana Kollára. Uvádím několik úryvků (tučně vyznačuji pasáže o německém vlivu; kurziva je v originále): „Slovanská řeč se tu nejvíce mezi všemi evropskými latině rovná, nebo tímž způsobem všecky samohlásky, jen že na jiných místech, po svých deklinacích a konjugacích rozlité má. **Ačť jí o sice již Čechové, jako sousedé e milujících Němců, v sociativu sing. a v dativu plur. (chlapem, slovem, zástupcím) ukradli**, však má na to místo adjektiva, possessiva, a adverbia na o, kterých latinák neměl, živo, teplo, dlouho, hospodinovo a.t.d.“ (KOLLÁR 1823, 38–39); „Tak i **milostné a germanizuje na e** se zvláštní libůstkou: *berla, berle; vyžla, vyžle; úředník (úřad), úředník; baran, beran; jahňa, jehně; sadnouti, sednouti; záprah, spřež; baza, bez (chybno či subst., či praep.); prodaj, prodej; vajce, vejce; nejlepší, nejlepši; jastrab, jestřab; jačmen, ječmen; [...]* (KOLLÁR 1823, 40); „Jaké z toho výplyvky? Nechtí nikdo nemní, že se tu snad radí, abychom bernolačili. Ale následující návěští snad by nebyla daremná. 1. Kde řeč při iikání a eekání nic neztratí, ani ze síly, ani z pravidelnosti, tam již zůstaň to, co čas a **neslovanské sousedství do ní již vmísilo**, kde se ale těmto ujma stává, tam filosofická přísnost meze polož aisthetičnosti anebo toliko donesenému ledaobyčejí. Pravidelnost, určitost, neobojetná srozumitelnost buď cíl, vyslovení a psaní jen *vedlejší věc*. Tak se Čech se svou řečí více zeslování, a Slovan, obzvláště Slovák, více zčeští“ (KOLLÁR 1823, 41). Přehlásku *a > ě* (a snad i *o > ě*) nazývá Kollár eekáním. Analogicky pak přehlásku *u > i* označuje jako iikání. O německém vlivu na poslední zmíněnou změnu mluví nepřímou například KOLLÁR (1846, 119–120): „Čechové! [...] Ve vaší řeči ztracena je rovnováha samohlásek, což ucho jiných Slavanů nemálo uráží, a předce **iikáte i tam, kde toho potřeba není**, jakoby vás nikdy nikdo ještě na tuto chybu nebyl upozornil. **Vaše řeč je značně poněmčena**, a předce nechcete užiti příležitosti a přirozeného lékařství k jejímu poslavjanění.“ Jak je vidět z těchto ukázek, německý vliv na české přehlásky se tu v zásadě nedokazuje ani nedisktuje, je jednoduše brán jako fakt.

U Kollára se tato tematika objevuje dokonce i ve sbírce *Slávy dcera*, v sonetu, který popisuje vývojovou cestu k budoucímu ideálnímu jazyku říše bohyně Slávy:

„Než řeč naše nejen nemá hmotů
 Jako *bl, kl, sl, ml* huhnavé
 Aneb *dr, pr, tr, vr* štěkavé
 Od Germanů půjčené a Gothů;

Nýberž chrání se i od škřehotů,
 Zvléká pomalu ř břískavé,
 Slala iikání kvičlavé
 S eekáním k mezem Hotentotů:

Milostné a, pak o převelebné
 Vracejí se zpátkem z vyhnanství,
 Bejk, šejd, hejl – tu hnusné, nepotřebné;

[...]“

(KOLLÁR 1832a, zpěv IV., sonet 504; srov. MACURA 2015, 66).

Ačkoli se zde explicitně hovoří o německém vlivu pouze u jevu zmíněného v první strofě, není myslím příliš odvážné tvrdit, že alespoň některé změny uvedené v dalších slokách snad autor také chápal jako výsledky německého vlivu, jež budou v budoucím slovanském jazyce zavrženy: znovu se tu objevují přehlásky, navíc pak i změna $y > ej$.

Nejobsáhlejší místo u Kollára, kde tematizuje ovlivnění češtiny němčinou, se vyskytuje tam, kde bychom to zřejmě nečekali. Vzhledem k obrovskému množství odkazů a narážek přítomných ve sbírce *Slávy dcera*, které nemusejí být „běžnému“ čtenáři vždy hned jasné, vydal Kollár v roce 1832 ještě spis *Výklad čili přímětky a vysvětlivky ku Slávy dceře* (KOLLÁR 1832b), ve kterém jednotlivé pasáže svých básní vysvětluje, popřípadě dále rozebírá nebo i přichází s novými náměty. K citovanému sonetu přitom rozvádí, co měl na mysli: „Vůbec veliký vtok měla němčina na češtinu, a zdá se že se Čechové při vzdělávání své řeči více germanským akustickým zákonem řídili, nežli duchem samé slavěnčiny [...]“ (KOLLÁR 1832b, 390). K tomuto obecnému vymezení uvádí autor různé příklady jevů, které podle něj přejala čeština od němčiny. Jsou to:

a) kombinace souhlásky + l , r : „Zdá se, ba ani pochybovati o tom nelze, že někteří slavští kmenové, zvláště Čechové, užívání zvučky r a l bez samohlásky od Gothů a jiných severných Germánů přijali, kde velmi časté bylo. [...]“ (KOLLÁR 1832b, 389);

b) přehláska $a (> \check{e}) > e$: „Čím vzdálenější jsou jiní slavští kmenové od Němců, tím svobodnější jsou od tohoto germanizování [...]“ (KOLLÁR 1832b, 391);

c) ústup deklinace slovesných jmen; „Verbalia Němec nedeklinuje: das Leben ve všech padech, vyjma genitivné *s des Lebens*, *dem Leben*, *das Leben* [...] V tomť ho následoval i Čech: to *žití*, toho *žití*, tomu *žití* a t. d.“ (KOLLÁR 1832b, 390). Kollár tu vlastně tematizuje nikoli vliv hláskoslovný, ale gramatický. To už ovšem přesahuje téma tohoto článku (pro základní poučení o zvažovaných gramatických vlivech němčiny na češtinu zejména v pracích puristů odkazují na BERGERA 2008, 57–69).

V samotném sonetu i ve vysvětlivkách je pro téma tohoto článku nejdůležitější první zmíněný jev, totiž předpokládaný vliv němčiny na hojnost kombinací souhlásky s likvidou. To je hodné pozoru proto, že se zde vlastně rozebírá vliv fonotaktický, týkající se hláskové syntagmatiky, což se pak v novějších pracích o německém vlivu na češtinu – pokud vím – vůbec neobjevuje. Jedinou výjimkou je zde ovšem Hattala, jehož názor v této věci jsem uvedl výše. Kollárova myšlenka je s Hattalo-

vým názorem v úplném souladu. Vzhledem k specifičnosti popisovaného jazykového rysu se nabízí otázka, zda se zde jedná o přímý myšlenkový vliv Kollárův na Hattalu. Ačkoliv Kollárovy texty nejsou ve vlastním smyslu slova jazykovědné, ale představují spíše jen úvahy intelektuála, zacílené navíc ideologicky, když podporují koncepci panslavismu, je možno předpokládat, že Hattala Kollárovy texty znal, neboť dosah Kollárových spisů byl mezi českými a slovenskými učenici přirozeně velmi vysoký. Pokud tomu tak bylo, dospěli bychom nakonec k závěru, že trojice Kollár – Hattala – Gebauer mohla představovat jednu z vývojových řad učenců 19. století zvažujících německý vliv na češtinu v hláskosloví.

4 Závěr

Smyslem tohoto textu bylo naznačit dvě okolnosti, v historiografii české a slovenské lingvistiky 19. století pokud vím opomenuté. První z nich je skutečnost, že vedle jiných hodnotných myšlenek (které diskutuje například NĚMEC 1989) je dílo Jana Gebauera podnětné v otázce přemýšlení o příčinách jazykových změn, speciálně pak o možnostech vlivu jednoho jazyka na druhý. Jazyková interference má v Gebauerově jazykovědné koncepci pevné místo a v autorových úvahách o ní je možno nalézt řadu myšlenek aktuálních i v dnešní kontaktní lingvistice. Zmíním tři dílčí otázky, o jejichž řešení se Gebauer pokusil nebo které alespoň předjímal jako budoucí důležitá témata.

Zprv je to fakt, že Gebauer počítal se spolupůsobením více příčin na jazykovou změnu (byť u něj všechny příčiny patřily mezi faktory vnější, nesystémové). To kontrastuje s mnoha pozdějšími pracemi z historické lingvistiky, které často koncipují vysvětlování jazykové změny jako volbu „buď – anebo“. Dnešní směřování v podstatě dává za pravdu Gebauerovi, když se hovoří o multikauzalitě jazykové změny (srov. k tomu BOČEK 2014, 180–181 s další literaturou).

Zadruhé je Gebauer inspirativní svou krátkou úvahou (v textu z roku 1874) o tom, že jednotlivé jazykové roviny jsou otevřeny vnějšímu vlivu v různé míře. Tzv. škály přenositelnosti jazykových elementů podle příslušnosti k jazykovým rovinám se v kontaktní lingvistice staly předmětem debat a jednotliví autoři se v této věci dosti liší (zejména co se týče pozice hláskosloví a syntaxe v takto koncipovaných škálách; k nejdůležitějším pracím viz BOČEK 2014, 171). Za počátek takto koncipovaných úvah se většinou považuje Whitneyho text z roku 1881 (WHITNEY 1881). Gebauerovy poznámky k tomuto tématu jsou ovšem staršího data.

A konečně zatřetí nacházíme u Gebauera rozpoznání dvou základních způsobů ovlivnění jazyka jiným jazykem: jeho slovy jazyk buď přejímá látku, anebo formu (GEBAUER 1876, 1894b). To odpovídá terminologickému rozlišení mezi MAT-borrowing (spolu s funkcí/významem je z jednoho jazyka do druhého přenášen i materiál) a PAT-borrowing (přenos pouze vzorce, který je naplněn/vyjádřen

domácím materiálem), které zavedli Matras a Sakelová (2007) a které bylo v kontaktové lingvistice obecně přijato.

Gebauer je po právu považován za hlavního zástupce mladogramatického směru v naší lingvistice, pokusil jsem se však ukázat, že v jeho díle jsou přítomny i dílčí pasáže, které mladogramatickou doktrínu přesahují. Nakolik se jednalo i o recepci okrajových proudů soudobé jazykovědy, akcentujících roli jazykového kontaktu ve vývoji jazyků, je tématem pro samostatné pojednání.

Druhou okolností, na kterou chtěl tento text poukázat, je možnost, že německý vliv na češtinu v oblasti hláskosloví, jenž se hojně diskutuje od vydání prvního dílu Gebauerovy historické mluvnice (1894), byl předmětem úvah už v předcházejících desetiletích: jednak ve starších studiích Gebauerových, jednak v pracích autorů předešlých generací, konkrétně u Martina Hattaly a Jana Kollára. Zdá se, že Gebauer mohl ve svých textech na tuto starší tradici navazovat a dále ji rozvíjet. Myšlenky o vlivu němčiny na češtinu v hláskosloví rezonovaly zajisté v české kulturní sféře ještě více, než mohlo být ukázáno v dílčí sondě představené v tomto textu. Upozornil jsem pouze na jednu vývojovou řadu, podobných linií však patrně existovalo více, mohly se různě křížit a vytvářet síť vztahů mezi více učenci. K potvrzení této hypotézy by však bylo třeba podrobně prozkoumat jazykovědnou produkci celého devatenáctého století i konce století osmnáctého (pro přehled existujících textů viz VEČERKA 2007, 39–59) a navíc i tvorbu německou, jež byla v této stati zcela pominuta.

LITERATURA

- BEDNARCZUK, Leszek. 2000. Czy istnieją wpływy niemieckie w fonetyce czeskiej? In: STĘP-
NIAK-MINCZEWA, Wanda – BORYŚ, Wiesław, eds. *Śkrovište slovesnoje. Studia slawistyczne
ofiarowane profesorowi Jerzemu Ruskowi na 70. urodziny*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersy-
tetu Jagiellońskiego, 47–56.
- BEER, Antonín. 1905. O stopách vlivu německého v češtině staré. *Věstník Královské české spo-
lečnosti nauk. Třída filosoficko-historicko-jazykozpytná* 7, 1–25.
- BERGER, Tilman. 1995. Überlegungen zur Geschichte des festen Akzents im Westslavischen.
In: JUNGHANNS, Uwe, ed. *Linguistische Beiträge zur Slawistik aus Deutschland und Österreich.
II. JungslawistInnen-Treffen Leipzig 1993*. Wien: Gesellschaft zur Förderung slawistischer
Studien, 29–49.
- BERGER, Tilman. 1998. Nové cesty bádání v česko-německých jazykových vztazích (na pří-
kladu hláskosloví). In: Stich, Alexandr, ed. *Pocta 650. výročí založení Univerzity Karlovy
v Praze. Sborník příspěvků přednesených zahraničními bohemisty na mezinárodním sympoziu
v Praze 20.–26. srpna 1998*. Díl 1. Praha: Univerzita Karlova, 21–35.
- BERGER, Tilman. 1999. Der Alttschechische „Umlaut“ – ein slavisch-deutsches Kontaktphä-
nomen? In: HANSACK, Ernst et al., eds. *Festschrift für Klaus Trost zum 65. Geburtstag*, Mün-
chen: Verlag Otto Sagner, 19–27.

- BERGER, Tilman. 2003. Gibt es Alternativen zur herkömmlichen Beschreibung der tschechischen Lautgeschichte? In: EICHLER, Ernst, ed. *Selecta Bohemico-Germanica. Tschechisch-deutsche Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur*, Münster – Hamburg – London: LIT Verlag, 9–37.
- BERGER, Tilman. 2008. *Studien zur historischen Grammatik des Tschechischen. Bohemistische Beiträge zur Kontaktlinguistik*. München: Lincom Europa.
- BERGER, Tilman. 2009. Tschechisch-deutsche Sprachbeziehungen zwischen intensivem Kontakt und puristischer Gegenwehr. In: STOLZ, Christel, ed. *Unsere sprachlichen Nachbarn in Europa. Die Kontaktbeziehungen zwischen Deutsch und seinen Grenznachbarn*. Bochum: Brockmeyer, 133–156.
- BERGER, Tilman. 2014. The Convergence of Czech and German between the Years 900 and 1500. In: BESTERS-DILGER, Juliane et al., eds. *Congruence in Contact-Induced Language Change. Language Families, Typological Resemblance, and Perceived Similarity*. Berlin – Boston: De Gruyter, 184–198.
- BERGER, Tilman. 2018. Deutsche Einflüsse auf das Tschechische, Slovakische und Polnische im Bereich der Lautgeschichte – Unterschiede und Gemeinsamkeiten. In: KEMPGEN, Sebastian et al., eds. *Deutsche Beiträge zum 16. Internationalen Slavistenkongress Belgrad 2018*. Wiesbaden: Harrassowitz, 45–55.
- BOČEK, Vít. 2014. *Praslovanština a jazykový kontakt*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- BORETZKY, Norbert. 1991. Contact-induced sound change. *Diachronica* 8, 1–15.
- GEBAUER, Jan. 1871. O „Příspěvku k historii českých samohlásek“. *Časopis Musea království českého* 45, 443–454.
- GEBAUER, Jan. 1872. Pokusy, jimiž se některé proměny hláskoslovné mechanikou mluvidel vykládají. *Časopis Musea království českého* 46, 275–286, 359–368.
- GEBAUER, Jan. 1874. O příčinách proměn jazykových, zvláště slovanských. *Listy filologické a paedagogické* 1, 43–56.
- GEBAUER, Jan. 1876. *Uvedení do mluvnice české*. Praha: Nákladem knihkupectví dra Grégra a F. Dattla.
- GEBAUER, Jan. 1890. *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské. II. Skladba*. Praha – Vídeň: Nákladem F. Tempského.
- GEBAUER, Jan. 1894a. *Historická mluvnice jazyka českého. Díl. 1. Hláskosloví*. Praha – Vídeň: Nákladem F. Tempského.
- GEBAUER, Jan. 1894b. *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské. II. Skladba. Vydání druhé, poopravené*. Praha – Vídeň: Nákladem F. Tempského.
- GEBAUER, Jan. 1939. *Gebauerova příruční mluvnice jazyka českého pro učitele a studium soukromé*. Upravil F. TRÁVNÍČEK. Praha: Československá grafická unie.
- HATTALA, Martin. 1857. *Srovnávací mluvnice jazyka českého a slovenského*. Praha: Nákladem Calveova kněhkupectví.
- HATTALA, Martin. 1877. *Brus jazyka českého. Příspěvek k dějinám osvěty vůbec a slovanské i české zvláště*. Praha: Nákladem kněhkupectví I. L. Kober.
- HAVRÁNEK, Bohuslav. 1966. Zur Problematik der Sprachmischung. *Travaux linguistiques de Prague* 2, 81–95.
- HOCK, Hans Henrich. 1991. *Principles of Historical Linguistics*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

- KOLLÁR, Jan. 1823. Myšlenky o libozvučnosti řeči vůbec, obzvláště československé. Krok, veřejný spis věnaučný pro vzdělance národu česko-slovanského 1(3), 32–47.
- KOLLÁR, Jan. 1832a. Slávy dcera. Lyricko-epická báseň v pěti zpěvích. Pešť: Trattner a Károly.
- KOLLÁR, Jan. 1832b. Výklad čili přímětky a vysvětlivky ku Slávy dceře. Pešť: Trattner a Károly.
- KOLLÁR, Jan. 1846. O československé jednotě v řeči a literatuře. In: *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky*. Praha: V komisi u Kronbergra a Řivnáče, 101–126.
- LAMPRECHT, Arnošt. 1965. Zur Frage der tschechisch-deutschen Sprachkonvergenz. In: HAVRÁNEK, Bohuslav – FISCHER, Rudolf, eds. *Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur. Aufsätze und Studien*. Berlin: Akademie Verlag, 29–33.
- LAMPRECHT, Arnošt. 2016. *Ke kořenům jazyků*. Ed. Jan DVOŘÁK – Petr MALČÍK. Brno: Host.
- MACURA, Vladimír. 2015. *Znamení zrodu a české sny*. Ed. Kateřina PIORECKÁ – Milena VOJTKOVÁ. Praha: Academia.
- MATRAS, Yaron – SAKEL, Jeanette. 2007, eds. *Grammatical Borrowing in Cross-Linguistic Perspective*, Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- NĚMEC, Igor. 1989. Historik jazyka Jan Gebauer. *Listy filologické* 112, 1–7.
- NUORLUOTO, Juhani. 2013. Det tjeckiska omljudet (česká přehláška): uppkomstmekanismer och -orsaker. *Slovo. Journal of Slavic Languages and Literatures* 54, 87–98.
- PONTIUS, Jason. 1997. Language codification and the perception of otherness: The case of Czech and German. *CLS [Chicago Linguistic Society], The Panels* 33, 101–108.
- POVEJŠIL, Jaromír. 1997. Tschechisch-Deutsch. In: GOEBL, Hans et al. eds. *Kontaktlinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*, 2. Halbband. Berlin: Mouton de Gruyter, 1656–1662.
- REJZEK, Jiří. 2003. Ještě k fonetickým vlivům staré němčiny na starou češtinu. *Bohemistika* 2003, 251–264.
- SCHMIDT, Johannes 1872. *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*. Weimar: Böhlau.
- SYLLABA, Theodor. 1986. *Jan Gebauer. Monografie s ukázkami z díla*. Praha: Melantrich.
- ŠLOSAR, Dušan. 2006. Hláskosloví staré češtiny alternativně? In: SYMANZIK, Bernhard, ed. *Studia Philologica Slavica. Festschrift für Gerhard Birkfellner zum 65. Geburtstag gewidmet von Freunden, Kollegen und Schülern*, 2. Band. Berlin: LIT Verlag, 649–653.
- ŠLOSAR, Dušan. 2010. *Opera Bohemica Minora*. Ed. Jan DVOŘÁK – Petr MALČÍK. Brno: Host.
- TRÁVNÍČEK, František. 1935. *Historická mluvnice československá*. Praha: Melantrich.
- TROST, Pavel. 1963. Německé vlivy na slovanské jazyky. In: HAVRÁNEK, Bohuslav, ed. *Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 29–30.
- VEČERKA, Radoslav. 2007. Mluvnictví do konce druhé světové války 1945. In: PLESKALOVÁ, Jana et al., eds. *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, 11–62.
- VYKYPĚL, Bohumil. 2009. Nochmals zum deutschen Einfluss auf das Tschechische im Bereich der Phonologie. *Linguistica Brunensia* 57, 107–113.
- WHITNEY, William Dwight. 1881. On mixture in Language. *Transactions of the American Philological Association* 12, 1–26.

Vít Boček

Czech Language Institute of the CAS

Veveří 97, 602 00 Brno

Czech Republic

vitbocek@gmail.com

